

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΧΡΟΝΟΥ» ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΜΕΘΩΝΗΣ

Στα όρια του Χριστιανισμού της Ανατολής η έννοια του «χρόνου» αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα: στο οντολογικό-κοσμολογικό, στο προσωπικό-υπαρξιακό και στο λειτουργικό-κοινωνικό. Στο πρώτο επίπεδο, συνδέεται με τη δημιουργία του κόσμου και με τη διαδικασία ανάδυσης των όντων από την ανυπαρξία στην ύπαρξη· στο δεύτερο, με τον τρόπο που ο άνθρωπος βαθμιαία συνειδητοποιεί και πραγματοποιεί την ιδιαιτερότητα της ύπαρξής του· στο τρίτο, με την κίνηση του ανθρώπου ως εκκλησιαστικού όντος με σκοπό να αναπτύξει, μέσα από συγκεκριμένες ενέργειες, σχέσεις με ό,τι τον περιβάλλει και, σ' ένα τελικό στάδιο ανοδικής πορείας, με τον Θεό¹. Ο Μικόλαος Μεθώνης (; - περ. 1165), στο έργο του *Ἀνάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Προκλου Πλατωνικοῦ Φιλοσόφου*, παρουσιάζει τη χριστιανική οντολογική-κοσμολογική αντίληψη περί χρόνου, επιχειρώντας συγχρόνως να αναιρέσει τις σχετικές απόψεις του νεοπλατωνικού στοχαστή Προκλου².

Ο Νικόλαος εντάσσει το χρόνο στο πλαίσιο των εμπειρικών οντικών καταστάσεων και αποκλείει από την ουσία του την περίπτωση να έχει έναν απόλυτο-ή έναν μαθηματικής υφής και λειτουργίας-χαρακτήρα, που θα α-

1. Βλ. Σ. Αγουρίδου, *Χρόνος και Αιωνιότης (Εσχατολογία και Μυστικοπάθεια εν τη θεολογική διδασκαλία Ιωάννου του Θεολόγου)*, Θεσσαλονίκη 1964. Ο. Cullman, *Χριστός και χρόνος* (μτφρ. Π. Κουμάντου), «Κέντρο βιβλικών μελετών 'Άρτος Ζωής», Αθήνα 1980. Ρ. Evdnonimov, *Η Ορθοδοξία* (μτφρ. Αγ. Μουρτζόπουλου), «Β. Ρηγόπουλος», Θεσσαλονίκη 1972, 275-283. Α. Μπενάκη, «Χρόνος και Αιών. (Αντιπαράθεση ελληνικής και χριστιανικής διδασκαλίας στο ανέκδοτο έργο του Μιχαήλ Ψελλού)», *Φιλοσοφία* 10-11 (1980-81), 398-421. Ν. Ματσούκα, *Επιστημονικά, Φιλοσοφικά και Θεολογικά στοιχεία της Εξαήμερου του Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1981, 104-111. Χρ. Γιανναρά, *Το πρόσωπο και ο έρωσ, «Δόμος», Αθήνα 1987⁴, 173-203. Σχεδιάγραμμα εισαγωγής στη Φιλοσοφία, «Δόμος», Αθήνα 1988², 330-360.*

2. Για τις απόψεις του Προκλου περί χρόνου, βλ. ενδεικτικά, *Στοιχειώσεις Θεολογική* (E. R. Dodds), 52-55, 50. 7-54.3· *Εἰς τὸν Πλάτωνα Παρμενίδην* (Cousin), VII 1212. 39-1238.17. Επίσης, J. Trouillard, «La procession du temps selon Proclus», *Διοτίμα* 4 (1976), 104-115· *La mystagogie de Proclus, «Les belles lettres», Paris 1982, 171-185. Έν. Moutsopoulos, «Les structures de l'imaginaire dans la philosophie de Proclus, «Les belles lettres», Paris 1985, 61-72.*

ντανακλούσε μια καθαυτό αντικειμενική μεταφυσική πραγματικότητα, ανεξάρτητη δηλ. από κάποια υπερκείμενη της δημιουργική παρέμβαση ή ενέργεια καθώς και από τα οντογενετικά μεγέθη και τις μετασχηματιστικές παραμέτρους του κοσμικού γίγνεσθαι. Τον σχετικοποιεί σύμφωνα μ'ένα σκεπτικό ερειδόμενο επί δύο οντολογικών δεδομένων. Κατά πρώτον, τον θεωρεί ως εξηρημένο και ετεροκαθοριζόμενο, αφού υποστηρίζει ότι αποτελεί-όπως και το αρχέτυπό του, ο αιώνας-προϊόν της παραγωγικής εκδήλωσης του Θεού¹, τον οποίο χαρακτηρίζει, ακολουθώντας τις αρχές της υπερθετικής θεολογίας του Χριστιανισμού της Ανατολής², ως υπέρχρονο και υπεραιώνιο. 'Η δέ (sc. Αγία τριάς) οὐ μόνον ὑπέρχονος ἀλλὰ καὶ ὑπεραίωνιος, ὡς καὶ χρόνων καὶ αἰώνων αἰτία ποιητικῆ³. Με την προβολή της υπερβατικότητας αυτής αίρεται κάθε επιστημολογική νομιμότητα για να υποστηριχθεί ότι έχει υπάρξει μια προκοσμική χρονικότητα. Το αντίθετο θα υπέτασσε αναγκάως το θείο είναι στη μεταβλητότητα και στη νομοτέλεια του, έστω μεταφυσικού, γίγνεσθαι⁴. Ο Θεός κατά τη διαδικασία της δημιουργίας δεν υπόκειται στους όρους κάποιας αλλαγής και τροπής της υπόστασής του και των ενεργειακών πεδίων του ούτε, επίσης, χρησιμοποιεί κάποιον επικουρικό, εσωτερικό ή εξωγενή, παράγοντα, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα να αποκλείεται η συνθετότητα - η οποία και λόγω της υστερογενούς παρουσίας της θα ήταν υποβιβαστική της αυτοτέλειας της ουσίας του - της εκδήλωσής του, αλλά ενεργεί με απλό και μονοειδή τρόπο. Καὶ γὰρ χρόνων καὶ αἰώνων ποιητῆς ὁ Θεὸς καὶ πάσης ὕλης καὶ παντὸς εἶδους, πάντων ἀπλῶς⁵. Μάλιστα ο χρόνος και ο αιώνας όχι μόνον έχουν

1. Βλ. 'Ανάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου Πλατωνικοῦ Φιλοσόφου, (A critical edition with an introduction on Nicholas' life and works by Ath. Angelou), Αθήναι - Ακαδημία Αθηνών, 1984, 7.20-22· 104. 6-12. Για το έργο του Νικολάου Μεθώνης, βλ., επίσης, G. Podskalsky, «Nikolaos von Methone und die Proklosrenaissance in Byzanz», *Orientalia Christina Periodica*, 42 (1976), 509-523. Β. Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία* (μτφρ. από τη γαλλική έκδοση Ε. Καλπουρτζή - Εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Α. Μπενάκη), Αθήναι 1977, 209-210. C. Nearchos, «The concept of 'participation' according to Proclus, with reference to the criticism of Nicolaus of Methone», *Διοτίμα* 13 (1985), 3-19.

2. Βλ. ενδεικτικά, Γ. Παχυμέρη, *Παράφρασις εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου*, P. G. 3, I, 1, 612d-613b· IV, 3, 753c-d. O. Semmelroth, «Gottes überwesentliche Einheit. Zur Gotteslehre des Ps.-Dionysius Areopagita», *Scholastik*, 25 (1950), 209-234. VI. Lossky, *Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ομοίωσιν Θεοῦ* (μτφρ. Μ. Μιχαηλίδη), «B. Πηρόπουλος», *Θεσσαλονίκη* 1974, 5-34. M. Begzos, *Der Apophatismus in der Ostkirchlichen Theologie*, Αθήναι 1986, 7-9, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

3. 'Ανάπτυξις..., 7.20-22.

4. Βλ. G. Florovsky, *Θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας* (μτφρ. Σ. Παπαλεξανδρόπουλου), «Ἄρτος Ζωῆς», Αθήναι 1973, 9-32.

5. 'Ανάπτυξις..., 53. 6-7. Για τον απλό τρόπο με τον οποίο περιέχει και παράγει τα

παραχθεί κάποια συγκεκριμένη στιγμή - η οποία, βέβαια, με τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής εκείνης δεν ήταν δυνατόν να προσδιορισθεί - αλλά και συνεχίζουν να παράγονται από τον Θεόν, στοιχείο που κομίζει στη διαδικασία της δημιουργίας έναν δυναμοκρατικό και ανοικτό χαρακτήρα, τέτοιο που να θέτει φραγμούς στην απόλυτη αναγκαιότητα και στον ακραίο ντετερμινισμό. Τὴν τῆς θεότητος πρόοδον ἐστῶσαν τηροῦντες τᾶλλα πάντα ἐκ ταύτης παρῆχθαι πιστεύομεν, τὰ δὲ καὶ παρᾶγεσθαι, τὰ τε αἰώνια καὶ αὐτοὺς αἰῶνας καὶ τὰ ὑπὸ χρόνον καὶ χρόνον αὐτόν¹. Αποκλείεται, επομένως, οποιαδήποτε εκδοχή στατικότητας και ατρεπτότητας του κοσμικού συστήματος. Σύμφωνα με το σκεπτικό των Ελλήνων Πατέρων, η εκδοχή αυτή περί παραγωγής ως δυναμικής φοράς συνδέεται με τον αποκλεισμό μιας μηχανιστικής κοσμολογίας, στην υποθετική ισχύ της οποίας η φύση θα οριζόταν ως ένα οντικό σύστημα τυπικά και νομοθετικά επαναλαμβανόμενων κινήσεων και λειτουργιών, παράμετρος που θα περιόριζε ακόμη και την ελευθερία κινήσεων και ενδεχόμενων παρεμβάσεων του Θεού².

Δυνάμει, επίσης, του ετεροπροσδιορισμού τους ο χρόνος και ο αἰὼν δεν ἔχουν τις αυθεντικές ούτε τις επίκτητες προϋποθέσεις, ώστε να αποτελούν τις παραγωγικές αιτίες των ἐγγχρονων και των αἰώνιων ὄντων αντιστοίχως, τα οποία, ὅπως και τα ενδιάμεσά τους, παράγονται από τον Θεόν και μετέχουν, ὑπὸ την ισχύ της σχέσης αιτίου-αιτιατού, στις δημιουργικές εκδηλώσεις του. Αἰώνια δὲ πρώτως καὶ ὄντως τὰ οὐράνια τάγματα λαχόντα καὶ τὴν οὐσίαν αἰώνιαν καὶ τὴν ἐνέργειαν καὶ μέντοι τὴν δύναμιν οὐκ ἀπὸ τοῦ συνυφεστῶτος τούτοις αἰῶνος, ὡσπερ οὐδ' ἀπὸ τοῦ χρόνου τὰ ἐγγχρονα, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ χρόνων καὶ αἰώνων δημιουργοῦ τοῦ προαιωνίου³. Η μετοχή όμως αυτή δε σημαίνει ότι μπορούμε να αποδώσουμε κατηγοριακά στον Θεόν τους ὄρους «χρόνος» και «αἰών», αφού, δυνάμει της οντολογικής ενότητάς του και απλότητάς του, δεν αποτελούν περιεχόμενο και, κατ' επέκταση, ἔκφραση της ουσίας του. Οὐ γάρ ἐστιν οὐκ αἰὼν (sc. ἡ ἀγία τριάς), οὐ χρόνος, ὅτε οὐκ ἐστιν ὁ καὶ χρόνον παντός καὶ αἰῶνος ποιητής⁴. Το μόνο που

πάντα ο Θεός, βλ. Γρ. Παλαμά, *Περὶ θείας καὶ θεοποιῦ μεθέξεως ἢ περὶ τῆς θείας καὶ ὑπερφυοῦς ἀπλότητος* (κριτ. εκδ. Π. Χρήστου, τόμ. Β., Θεσσαλονίκη 1966), 137. 1-163.16.

1. 'Ανάπτυξις..., 67. 25-28.

2. Βλ. Μαξίμου του Ομολογητοῦ, *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, Ρ. Γ. 91, 1080α. Δ. Στανιλοάε, *Εἰσαγωγή στα Φιλοσοφικά καὶ Θεολογικά ερωτήματα του Μαξίμου του Ομολογητοῦ*, «Απ. Διακ. τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», Ἀθήνα 1978, 41-49. Ν. Ματσούκα, *Επιστημονικά, Φιλοσοφικά καὶ Θεολογικά...*, 60-98. Μ. Μπέτζου, *Διαλεκτική Φυσική καὶ Ἐσχατολογική Θεολογία*, Ἀθήνα 1985, 45-186. Ν. Berdiaeff, *Θεῖον καὶ Ἀνθρώπινον* (μτφρ. Πρ. Ἀντωνιάδου), «Πουρναράς», Θεσσαλονίκη 1971, 91-101.

3. 'Ανάπτυξις..., 101. 14-18.

4. 'Ο.π., 49. 32-33.

νομιμοποιείται είναι να χαρακτηρίσουμε τον Θεόν ως αιώνα και ως χρόνο αποκλειστικά ως προς την ενέργειά του, η οποία είναι επιδεικτική κατηγοριοποιήσεων προσδιοριζόμενων από την εκάστοτε παραγωγική-αρχετυπική εμβέλεια της στον κόσμο του γίνεσθαι και των μεταβολών¹.

Ο δεύτερος τρόπος της σχετικοποίησης του χρόνου προσδιορίζεται από τις παραμέτρους των διαδικασιών, των εξελίξεων και των μετρήσεων. Παρατηρεί, λοιπόν, ο Νικόλαος ότι κάθε οντότητα ή πλέγμα καταστάσεων που υπόκεινται στο γίνεσθαι υπόκεινται παράλληλα και στους όρους-όρια του χρόνου, που και ο ίδιος είναι δέσμιος των αναγκαιοτήτων που προέρχονται από τη γένεση, την αλλοίωση και τη φθορά. *Τῇ γενέσει καὶ φθορᾷ σύνδρομον χρόνον*². Ανάλογη θέση συναντούμε και στον Γ. Παχυμέρη: *Χρόνου δὲ ἴδιον τὸ ἐν γενέσει εἶναι καὶ φθορᾷ· τῷ γὰρ οὐρανῷ καὶ τῇ κινήσει τούτου ἐγένετο· καὶ αἴθρις, ἀλλαγέντων τῶν στοιχείων, χρόνος μὲν φθαρῆσεται*³. Οι αριστοτελικές απηχήσεις των παραπάνω σκέψεων είναι εμφανείς, αφού κατά τον Σταγειρίτη: *πάσχει δὴ τι ὑπὸ τοῦ χρόνου· φθορᾶς γὰρ αἴτιος καθ' ἑαυτὸν μᾶλλον ὁ χρόνος· ἐν δὲ τῷ χρόνῳ πάντα γίνεσθαι καὶ φθίρεται*⁴. Δυνάμει της φοράς του προς το γίνεσθαι και την τροπή, ο χρόνος διακρίνεται σε διαδοχικά τμήματα, που είναι δυνατόν να μετρηθούν αριθμητικά. Κάτι ανάλογο, κατ' επέκταση, συμβαίνει και με τα όντα του κόσμου της εμπειρίας, που ακολουθούν τη διαδικασία του γίνεσθαι εν χρόνω. Με το σκεπτικό αυτό και ασκώντας έντονη κριτική στον Πρόκλο⁵, ο Νικόλαος σημειώνει: *Προφανῶς μάχεται τῇ ἀληθείᾳ ἀπὸ τοῦ χρόνου μεταβαίνων εἰς τὰ ἐν χρόνῳ, καὶ τὸ ἦν καὶ ἔσται ἄλλο ἐστὶ καὶ ἄλλο κατ' ἀριθμὸν, τὰ τοῦ χρόνου τμήματα, καὶ τὸ ἐν χρόνῳ γινόμενόν τε καὶ οὕτως ὄν ἄλλο καὶ ἄλλο λέγων εἶναι κατ' ἀριθμὸν*⁶. Ο Παχυμέρης, μάλιστα, την αριθμητική μέτρηση του χρόνου τη συνδέει με την εξελικτική δημιουργία του κοσμικού -με τις συγκεκριμένες μέσα στο χώρο του διαμορφώσεις- σύμπαντος. *Χρόνος γὰρ ἀπὸ τῆς οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιήσεως ἀριθμεῖται*⁷.

1. Βλ. Γρ. Παλαμά, *Περὶ θείων ἐνεργειῶν καὶ τῆς κατ' αὐτὰς μεθέξεως* (κριτ. ἐκδ. Π. Χρήστου, τόμ. Β, Θεσσαλονίκη 1966), 96. 1-136. 32.

2. Ἀνάπτυξις..., 9. 14.

3. Παράφρασις εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων, P. G. 3, X, 3, 948 β. Βλ. Χρ. Γιανναρά, *Σχεδιάσμα εἰσαγωγῆς στη Φιλοσοφία*, 337-339.

4. Φυσικά Δ, 13, 222β 14-17. Βλ., επίσης, Φυσικά, Δ 12, 221α 30-221β3. Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, Β 10, 336 β 18-24. Για την έννοια του χρόνου στο έργο του Αριστοτέλη, βλ., ενδεικτικά, J. Hintikka, *Time and Necessity*, Oxford University Press 1973. Ευν. Μπιτσάκη, «Η Φυσική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη», περ. Πολίτης 22 (1978), 52-54.

5. Βλ. Στοιχείωσις Θεολογική, 48, 48. 16-30.

6. Ἀνάπτυξις..., 55. 9-12.

7. Παράφρασις εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων, P. G. 3, V, 10, 853 β.

Ανεξάρτητα, πάντως, από το ποιος από τους δύο παράγοντες του ζεύγους όντα-χρόνος αποδίδεται στον άλλον κατηγοριακά, σαφές είναι ότι ο χρόνος νοείται υπό το πρίσμα της εξέλιξης και της μεταβολής, της μετάβασης δηλ., κατά τη διδασκαλία του Αριστοτέλη, από το πρότερο στο ύστερο: *τούτο γάρ έστιν ό χρόνος, άριθμός κινήσεως κατά τό πρότερον και τό ύστερον*¹. Όλα τα παραπάνω στοιχεία περί μεταβολών συντελούν ώστε τα υποκειμένα στο χρόνο όντα να μην είναι ούτε αυθυπόστατα ούτε αΐδια ούτε άφθαρτα, πράγμα που διαφοροποιεί εμφανώς τον κόσμο της εμπειρίας από τη μεταφυσική περιοχή της αΐδιότητας και της ατρεπτότητας. *Εϊ δέ εϊσιν ούσαι και αισθηται και υπό χρόνον, και πάσα μέν ουσία λέγεται αυθυπόστατος, ού πάν δέ τό υπό χρόνον αΐδιον, ούδδ πάν άρα τό αυθυπόστατον αΐδιον ούδδ άφθαρτον*².

Παρά το ότι ο χρόνος δεν είναι αίτιος του γίνεσθαι ούτε του ότι τα όντα καθίστανται μεριστά, εν τούτοις αποτελεί μέτρο τους και, επομένως, αριθμητική κατηγορία της μεταβολής τους. Δεν μπορούμε, λοιπόν, να τον εκλάβουμε ως αιτιακή αρχή, διότι τα όντα είναι ουσίες ενώ ο ίδιος είναι συμβεβηκός. Ως μετρητικό συμβεβηκός κατ' ανάγκη πρέπει να έχει συγχρόνως και το χαρακτήρα του ποσού, που κείμενο κάτω από την κατάσταση του συνεχούς χρειάζεται τα εν τω γίνεσθαι όντα ως υποστρώματα, για να αποκτήσει την υπόστασή του στην υποδεκτική και τροφοδοτική περιοχή τους. *Εϊ ώσπερ ό χρόνος μέτρον τών κατά γένεσιν ύφρεστώτων, ούτω και ό αϊών των αιωνίων. Εϊ μη ό χρόνος αίτιος τοϋ γίνεσθαι ήτοι τοϊς μεριστοϊς είναι τοϊς γινομένοϊς (τά μέν γάρ ούσαι, ό δέ συμβεβηκός· υπό γάρ τό συνεχές κείται ποσόν και δεΐται τούτων ώς υποκειμένων, ίνα έν αυτοϊς υποστῆ), δηλον ώς ούδ' ό αϊών αίτιος τοϋ είναι ήτοι τοϊς δλοϊς είναι τοϊς αιωνίοϊς*³. Η ρελατιβιστική οπτική με την οποία αντιμετωπίζεται ο χρόνος έχει επιπτώσεις, στο πλαίσιο της αντιστοιχίας που κατά τον Χριστιανισμό της Ανατολής υπάρχει ανάμεσα στην Οντολογία και στη Γνωσιολογία⁴, όσον αφορά στα δεδομένα που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε: για να τον ονοματίσουμε. Έτσι, κατά τον Μάξιμο τον Ομολογητή: *Μέτρα τών όντων*

1. Φυσικά, Δ 11, 219β 1-2.

2. Άνάπτυξις..., 53, 17-20.

3. Ό. π., 56. 5-11. Επίσης, 89. 16-24. *Εϊ δέ και όπερ ήμϊν ό χρόνος τούτο τοϊς αΐδιοϊς αϊών, έστι δέ ήμϊν ό χρόνος συμβεβηκός (ποσόν γάρ τι...) και ό αϊών άρα πρός τά αϊώνια λόγον επέχει συμβεβηκός, ά και μάλιστα και κυρίως ούσαι εϊσι. Και πώς τό οϊον συμβεβηκός πρότερον ή γοϋν αίτιον τών όντως όντων ή τοϋ ταυτά πως είναι; άλλ' ούτε ό χρόνος ήμϊν αίτιος τοϋ όπωσοϋν είναι ούθ' ό αϊών τοϊς αΐδιοϊς τοϋ άει είναι, άλλά πάντων πᾶσιν αίτιος ό Θεός, ή μία πάντων άρχή και αίτία. Βλ. σχετικά Χρ. Γιανναρά, Το πρόσωπο και ο έρωσ, 175-180.*

4. Βλ. Α. Μπενάκη, «Το πρόβλημα των γενικών εννοιών και ο εννοιολογικός ρεαλισμός των Βυζαντινών», Φιλοσοφία, 8-9 (1978-79), 311-340.

είσιν οἱ αἰῶνες τῶν νοητῶν, καὶ ὁ χρόνος τῶν αἰσθητῶν· τὰ γὰρ νοητά, ὡς ὑπὸ μέτρον μετρεῖται τοῦ αἰῶνος, εἰκαὶ ὁμωνύμως τῷ μετροῦντι αἰῶνι καὶ τὰ μετρούμενα λέγονται· αἰῶνες γὰρ λέγονται καὶ οἱ ἄγγελοι· οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν· τὰ γὰρ μετρούμενα τῷ χρόνῳ ὁμωνύμως λέγονται, ὡς καὶ ἡ κίνησις τῶν ἄστρον, καὶ τοῦ ἡλίου καὶ οἱ βίον· μετρούμενοι γὰρ ὑπὸ χρόνου, χρόνοι λέγονται¹. Ἐπομένως, ὁ χρόνος ὑπὸ τη μετρητικῆ λειτουργία του ὀρίζεται ὡς πρὸς τι, ὡς πρὸς τα μετρούμενα ὄντα. Στὸ πλαισιολοιπὸν αὐτῆς τῆς συνάντησης ἡ μέτρηση ἔχει συγκεκριμένα ὄρια, με ἀρχή καὶ τέλος που ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἀφετηρία τῆς γένεσης τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος καὶ ἀπὸ τὴ διάρκεια που ἔχουν ἡ ἐξέλιξη καὶ οἱ μεταβλητές παράμετροι τῆς ἀνάπτυξής του. Ἔτσι, ὁ χρόνος μετρά τὴν προοδευτικὴ διαδικασία τῆς γένεσης, που εἶναι ἴση με τὴ διάρκειά του ὡς παράγοντα συγκεκριμένης μέτρησης. Μετρεῖ δὲ καὶ ὁ τοσόσδε χρόνος τὴν ἴσην αὐτῷ γένεσιν². Κατὰ πρόεκταση, ὁ χρόνος ὡς ἐκφραστικὸς τῶν κινητικῶν μεταβολῶν καὶ τοῦ ἴδιου του εἶναι τῆς κίνησης συντελεῖ ὥστε τα ὄντα νὰ ἔχουν ἀναλόγως δεχθεῖ τμήματα τῶν μερισμῶν του—εμπειρικοῦ—εἶναι, που ὑπόκεινται στοὺς ὅρους του. Μεμέρισται τὰ ἔγχρονα τὰ ὑπὸ χρόνον εἶναι λαχόντα³. Ἐδῶ ἀντιστρέφονται κάπως οἱ σχέσεις καὶ οἱ κατηγοριοποιήσεις, καθὼς τὸ εἶναι τῶν αἰσθητῶν ὄντων δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὴν προϋπόθεση καὶ τὴν υποστρωματικὴ κατάσταση τῆς συγκεκριμένης ὑπαρξῆς τους, ἀλλὰ καὶ ἐμπεριέχεται στὸ χρόνο, πράγμα που σημαίνει ὅτι μπορούμε νὰ ἀναφερόμαστε σὲ χρονικὴ οὐσία καὶ στὴ χρονικὴ μεταβολὴ τῆς⁴.

Παρά τὴν τελευταία αὐτῆ ἀντιστροφή, τα ὄντα κέκτῃνται ὄντολογικῆ προτεραιότητα ἀπέναντι στὸ χρόνο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὡς ἀνώτερα εἶναι μετεχόμενα καὶ, παράλληλα, ὅτι ὁ χρόνος ἀποτελεῖ τὴν ὄντολογικὴ κατηγορία που μετέχει στὸ εἶναι τους καὶ στὸ γίγνεσθαί τους. Μῆτε τὸν αἰῶνα ὑπὸ τῶν αἰωνίων μῆτε τὸν χρόνον ὑπὸ τῶν κατὰ χρόνον μετέχεσθαι, εἴ γε κρείττω μὲν τὰ μετεχόμενα τῶν μετεχόντων καὶ πρότερα, αἰῶν δὲ καὶ χρόνος οὐ κρείττω τῶν συστοίχων αὐτοῖς αἰωνίων καὶ χρονικῶν οὐδὲ πρότερα, εἴ μὴ καὶ χεῖρω καὶ ὕστερα φαίη τις ἄν, καθόσον ὡς συμβεβηκότα δέονται ἐκείνων ὡς οὐσιῶν, ἵνα ἐν αὐτοῖς ὑποστῶσιν⁵. Οἱ θέσεις αὐτές ὀδηγοῦν, ὑ-

1. Σχόλια εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων, P. G. 4, V, 8, 336α-β.

2. Ἀνάπτυξις..., 114. 7-8.

3. Ὁ. π., 174. 5-6.

4. Βλ. Ἀριστοτέλους, Φυσικά, Δ 12, 221α 5-9: "Ἀμα γὰρ τὴν κίνησιν καὶ τὸ εἶναι τῆς κινήσεως μετρεῖ, καὶ τοῦτ' ἔστιν αὐτῇ τὸ ἐν χρόνῳ εἶναι, τὸ μετρεῖσθαι αὐτῆς τὸ εἶναι. Τοῦτ' ἔστι τὸ ἐν χρόνῳ εἶναι, τὸ μετρεῖσθαι αὐτῶν τὸ εἶναι ὑπὸ τοῦ χρόνου. Ἐπίσης, P. Gajdenko, «Le concept de temps de l'Antiquité au Christianisme (Aristote, Plotin, Augustin)» (trad. A. Garcia-S. Mouraviev), La Philosophie Grecque et sa portée culturelle et historique, Edition du Progres, Paris 1985, 160-165.

5. Ἀνάπτυξις..., 57. 10-15.

πό την ισχύ του δεδομένου ότι η ουσία ανατιμάται απέναντι σε οποιοδήποτε εγγενές ή επιγενόμενο κατηγορημά της, στο συμπέρασμα, ότι προβάλλεται ως οντολογική αναγκαιότητα η σταθερότητα της υποκείμενης περιοχής ως προς οτιδήποτε αναπτυχθεί υπό τους όρους που αυτή επιβάλλει. Έτσι, εάν αναιρεθεί η ουσία ως υπόστρωμα, αναιρούνται και τα συμβεβηκότα της, ενώ το αντίθετο είναι αδύνατον να συμβεί. Εξηρητημένο το συμβεβηκός από την ουσία στην οποία εμφανίζεται ορίζεται οντολογικά και λογικά ως εκείνη η πραγματικότητα που υπόκειται στις διαδικασίες του γίνεσθαι και της απώλειας σύμφωνα με την ανάπτυξη και τη φθορά της προϋπόθεσής του. Από τη σκοπιά αυτή είναι προφανές ότι καταλύεται οποιαδήποτε εκδοχή αυτοτέλειας των κατηγορημάτων, πράγμα που αποκλείει τόσο το *a priori* αυθυπόστατό τους στο μεταφυσικό πεδίο όσο και, κατ' επέκταση, τη θεμελίωση των καθολικών εννοιών. "Οθεν και ἕτερον ἀνακύπτει παρ' αὐτοῦ (sc. τοῦ Πρόκλου) λεγόμενον ἄτοπον, ὅτι τὰ ὄντα καὶ ὑφεστῶτα, ὡς οὐσίαι, ταῦτα μετέχει χρόνου, πράγματος οὐχ ὑφεστῶτος καθ' αὐτὸ ἀλλ' ὑπὸ συμβεβηκός, τὸ ποσόν, τεταγμένον, ὡς ἐξ ἀνάγκης συνάγεσθαι τὸ συμβεβηκός κρείττον ἔστι τοῦ μετέχοντος. Ἄλλ' οὐ τὸ συμβεβηκός κρείττον ἔστι τῆς οὐσίας ἢ συμβεβηκεν' οὐσίας μὲν γὰρ ἀναιρουμένης συναναρεῖται καὶ τὰ συμβεβηκότα ταύτη πάντα τῶν δὲ συμβεβηκόντων ἀναιρουμένων οὐ πάντως συναναρεῖται καὶ ἡ οὐσία. Οὕτω γοῦν καὶ ὁρίζεται τὸ συμβεβηκός, ὃ γίνεται καὶ ἀπογίνεται χωρὶς τῆς τοῦ ὑποκειμένου φθορᾶς¹. Κατὰ πρόεκταση, ἐπόμενο είναι να μην αποτελεί ο χρόνος κάποια ουσία που θα είναι—με τα χαρακτηριστικά της υποστατικής ἀρκείας και της συνολικότητας—η υποστρωματική προϋπόθεση σε κάθε ον υποκείμενο στο γίνεσθαι, αποκλεισμός που υποδηλώνει ότι δεν είναι περιγράψιμος ως καθαυτότητα και ότι δεν αποτελεί τη συμπερίληψη κάποιων στοιχείων-κατηγορημάτων. Οὐδὲ γὰρ ὁ χρόνος τοῦ γινόμενου δημιουργός οὐδ' οὐσία τις ὑποκειμένη τῷ γινόμενῳ². Φυσικό είναι, λοιπόν, να μην προϋφίσταται αὐτῶν που υπάρχουν και μετρούνται σύμφωνα με τη δική του ποσοτικών προσδιορισμῶν παρουσία, διότι δεν υφίσταται σε καμιά περίπτωση σε καθαυτό και πρωτογενή κατάσταση. Πῶς ὁ χρόνος τῶν κατὰ χρόνον προϋφέστηκεν, ὃ μηδὲν κατ' ἑαυτὸν ὑφεστῶς τῶν ὄντων ὑφεστῶτων καὶ ὧν δεῖται ὡς ὑποκειμένου, ἵνα ἐν αὐτοῖς ὑποστήῃ³; Συνυφίστα-

1. 'Ο.π., 174. 10-20. Το κείμενο του Πρόκλου έχει ως εξής: Πᾶν τὸ χρόνον μετέχον, ἀεὶ δὲ κινούμενον, περιόδους μετρεῖται. Διότι μὲν γὰρ χρόνον μετέχει, μέτρον καὶ ὄρον μετεῖληφεν ἡ κίνησις, καὶ κατ' ἀριθμὸν πορεύεται (Στοιχειώσις θεολογική, 198, 172. 23-26). Είναι προφανές ότι, κατὰ το νεοπλατωνικό στοχαστή, ο χρόνος κατηγοριοποιείται στην κίνηση, θέση που διαφοροποιείται από την αριστοτελική άποψη: ἄμα γὰρ κινήσεως αἰσθανόμεθα καὶ χρόνου (Φυσικά, Δ 11, 219α 3-4).

2. Ἄνάπτυξις..., 90. 10-11.

3. 'Ο.π., 56. 17-20. Βλ. Χρ. Γιανναρά, Σχεδιάγραμμα εισαγωγής στη Φιλοσοφία, 342.

ται μαζί τους από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του και η αποστολή του είναι να παρακολουθεί άμεσα τον τρόπο παρουσίας τους και την καθ' οιονδήποτε τρόπο εξέλιξή τους, όπως ακριβώς η σκιά ακολουθεί κατά πόδας το σώμα. *Συνοφροσθήκατον* (sc. *ὁ χρόνος καὶ ὁ αἰὼν*) *ἐκάτερος ἐκάτεροις* (sc. *τοῖς χρονικοῖς καὶ τοῖς αἰωνίοις*) *οἷά τινα παρακολουθήματα, ὡς ἡ σκιά τῷ σώματι*¹.

Οι παραπάνω σκέψεις οδηγούν εμφανώς στο συμπέρασμα, ότι βρισκόμαστε απέναντι στην περίπτωση της ταυτόχρονης δημιουργίας των όντων και του χρόνου. Πράγματι, κατά τον Νικόλαο ο Θεός συγχρόνως με τη δημιουργία των σωματικών και στην εμπειρία υποπιπτουσών ουσιών, δηλ. του ουρανού, της γης και των ενδιάμεσων τους στοιχειακών συμπλεγμάτων ή καταστάσεων παρήγαγε ως σύνδρομά τους και τα χρονικά διαστήματα. Τα διαστήματα αυτά ο χριστιανός στοχαστής τα χαρακτηρίζει με τις-εν τη διαδοχική επαναλήψει τους-στιγμές του ημερήσιου κύκλου. *Πάντηξχρονα καὶ σωματικά πάντα ἄμα γὰρ τὴν σωματικὴν οὐσίαν ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός, οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ τὰ μέσα τούτων στοιχεῖα, καὶ χρόνος ἐθὺς σύνδρομος συνυπέστη ἐγένετο γὰρ, φησί, ἑσπέρα, τὸ τῆς ἡμέρας πέρασ, καὶ πρωτὶ τὸ τῆς νυκτός*². Κατά τη χριστιανική αντίληψη όμως, το σύνολο του κτιστού κόσμου, είτε ως συγκεκριμένα όντα είτε ως γενικές οντολογικές κατηγορίες, προϋπάρχει υπό τη μορφή προτυπωτικού σχεδίου στο χώρο των θείων ενεργειών³. Υπό το πρίσμα αυτό ο Μάξιμος τοποθετεί το χρόνο, πριν από τη δημιουργία του, αρχικά και υπό μια διάσταση, ούτως ειπείν, σπερματικού δυνάμει στο επίπεδο της μεταφυσικής αιδιότητας. *Ὅπερ γὰρ ἐν τοῖς νοητοῖς αἰών, τοῦτό ἐστιν ἐν τοῖς αἰσθητοῖς χρόνος. Ὡσπερ οὖν τὰ δρώμενα εἰκόνες εἰσὶ τῶν ἀοράτων καὶ νοητῶν, καὶ αἰῶνα λέγομεν τὴν ἀτρεμῆ ἐκείνην καὶ ὁμοῦ πᾶσαν ζωὴν, καὶ ἄπειρον ἤδη καὶ ἀκίνητη πάντη, καὶ ἐν ἐνί, καὶ προεστῶσαν οὕτω καὶ τὸν χρόνον, τότε μὲν ἐν τῷ αἰεὶ ὄντι ἀναπαύεσθαι, ἐκφανῆναι δὲ καθ' ὑπόβασιν, ὅτε καὶ ὕστερον φύσιν ὄρατην ἐχρῆν προελθεῖν. Τὴν οὖν εἰς τὰ αἰσθητὰ πρόοδον τῆς εἰς τὸ ταῦτα δημιουργεῖν ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ καλοῦμεν χρόνον· οὐ γὰρ ἡ κίνησις*

1. Ἀνάπτυξις..., 56. 21-22. Βλ. Ν. Μασούκα, *Επιστημονικά, Φιλοσοφικά και Θεολογικά ...*, 109. Ανάλογες απόψεις σχετικά με τη γένεση του χρόνου μαζί με τον υλικό κόσμο έχει διατυπώσει και ο Πλάτων. Βλ. *Τίμαιος*, 37c-38c. Επίσης, Ν. Μπούσουλα, Πλάτωνος, *Φίλητος*, (εισαγ. μτφρ. -σχολ.-βιβλ/φια), «Εγνατία», Θεσσαλονίκη 1978, 106-114, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. Ἀνάπτυξις..., 102. 30-33.

3. Βλ. Γρ. Παλαμά, *Περὶ θείων ἐνεργειῶν καὶ τῆς κατ' αὐτάς μεθέξεως*, 96. 1-136-32. VI. Lossky, *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας* (μτφρ. Σ. Πλευράκη), Θεσσαλονίκη 1973, 75-127. G. Florovsky, *Ανατομία Προβλημάτων Πίστews*, (μτφρ. Μ. Καλαμαρά), «Β. Ρηγόπουλος», Θεσσαλονίκη 1977, 30-50.

τῶν εἰς μοίρας καὶ ὥρας καὶ νύκτας καὶ ἡμέρας διαστάσεων, τοῦτο χρόνος ἀλλ' ὁμώνυμον τῷ χρόνῳ¹.

Σύμφωνα με τα ὅσα εξέτάσαμε καταλήγουμε στα ακόλουθα σχετικά με τις θέσεις του Νικολάου -και ευρύτερα της ορθόδοξης χριστιανικῆς Ἀνατολῆς- για το χρόνο: α) Αποκλείεται οποιαδήποτε εκδοχή του χρόνου ως a priori μορφῆς εποπτείας του νοούντος υποκειμένου. β) Ἡ χρονική διαδοχή εἶναι αντικειμενικό γεγονός οντικής αιτιολόγησῆς και καθίσταται εμπειρικά διαπιστώσιμη στο πλαίσιο του κοσμικού γίγνεσθαι και των κινητικῶν μεταβολῶν.

THE IDEA OF ACCORDING TO NICHOLAS OF METHONE

The Cristian thinker Nicholas of Methone (? - 1165) examines the time from ontological and cosmological point of view.

In this context:

- a) he does not accept the absolute and independent existence of time because he takes it to be dependent on the productive expression of God and to be connected - from the beginning - with the creation of the perceptible world;
- b) he considers that its evolution is an objective matter related with the explanation of the creation of beings, and it becomes empirically confirmed in the context of the word process and of the cinetic changes;
- c) he states that time is a measure of the perceptible beings and it becomes arithmetical category of their alteration.

Dr. Christos Terezis Lecturer,
Department of primary education,
University of Patras.